

Typology of Urartian Official of Aşuli's Seal-Impression in Bastam

Dara, M.¹

Type of Article: **Research**

Pp: 89-111

Received: 2021/11/29; Accepted: 2022/02/19

<https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.6.22.89>

Abstract

The Urartians lived about 9th to 7th centuries B.C around the shores of four Lake Urmia, Lake Sevan, Çildir Lake and Van Lake. The production of the sealed bullae started from Rusa II's reign about 713 B.C. The stamp and cylinder seal impressions on these pieces of evidence could provide us with the wide range of data about the Urartians. There are some recognized cylinder seal impressions on some bullae and tablets belong to the Urartian official called aşuli. This official is mentioned in the seal impressions from several Urartian sites including Bastam, Ayanis, Anzaf and Toprakkale. Some studies and contributions have been taken place on who these aşulis could be the crowned princes or the officials. The question of who were aşulis and from which sites their seal impressions are discovered aer significant issue as there are several pieces of evidence discovered. Also, there was the question of the possible difference between the seals and their inscriptions and motifs. Also, the difference between their seal impressions and the variety of their seals were significant questions. It is the aim of this paper to put the different seal impressions of aşulis in different groups and subgroups according to the detail of the illustrated mythical scenes of the griffins or genies in two sides of a sacred tree and the position of the inscription above and below this scene and the difference in the inscriptions. Additionally, the author provides the readers with the reasons she thinks aşuli is not the crowned prince but a trusted official who had the permission to deliver commands and messages. The research has been fulfilled by both library and field work.

Keywords: Urartu, Bulla, Tablet, Seal Impression, Aşuli.

Introduction

Baştam or ^mrusa=i URU.TUR is close to Ghareziaeddin, close to Khoy and Maku, in Western Azerbaijan in Iran and is recognized the most developed Urartian fortification. W. Kleiss and the German archaeologists have excavated Baştam fortification and city from 1968 to 1979, except 1971 and 1976. Then H. Khatib Shahidi continued the studies in the sites. Baştam was founded by Rusa II, son of Arğişti, and is the most developed Urartian city of all.

The tablets and bullae discovered in Baştam could bring significant data with their inscriptions and cylinder and stamp seal impressions. The Urartian cylinder seal impressions bore mostly the inscription of king Rusa II, son of Arğişti, and other officials. Among the person whose inscriptions on the seal impressions are recognized are aşuli officials who seem to be trusted persons of the king.

Urartian sealed tablets and bullae of Baştam have previously been reported by Seidl (1976; 1979; 1988), Zimansky (1979; 1988), Salvini (1979a, 1988; 2012) and the author (2017; 2019).

The question of who aşulis were and from which sites their seal impressions are discovered is a significant issue as they are couple of pieces of evidence remained from them. Also, the difference between their seal impressions and the variety of the seals was challenging for the scholars.

Accordingly, it was the aim of this paper to study the seal impression by this official in different Urartian sites to find out the difference and variety and groups of seal impressions remained from aşulis and also to propose who this official could be in regard of their seal impressions. The author suggested they were trusted persons. Some of the seal impressions mentioned in this paper are published for the first time after the excavations. Additionally, the iconography of their seal impressions scenes was to be studied. The research has been fulfilled by both library and field work.

Paper

There are at least seven groups of the cylinder seal impressions mentioned in this paper according to their inscriptions and motifs discovered in several Urartian sites including Baştam, Ayanis, Anzaf and Toprakkale. The slightly different details of the sacred trees, genies and griffins were observed as well. Also, the exact position of each sign of the two-line inscription on the above and below the scene were studied in comparison with the other impressions.

KIŠIB ^{LÜ}a- şu-li is always the key expression to this sort of seal impressions and sometimes the name of the aşuli rarely along the name of his father was also mentioned in the inscription.

It is possible that a group of aşuli seal impressions is discovered in different sites and some are only observed in one site. Baştam, Upper anzaf, Ayanis and Karmir-blur are the sites that the seal impressions of aşulis have been previously discovered in.

As the seal impression of the aşuli have been observed on the order tablets and with respect to their fathers' names it is possible that they were the Seal Holders appointed by the king himself and not the crowned princes, princes or ordinary officials.

The scene of the sacred trees with two genies or griffins holding buckets facing the trees was repeated on the seal impressions of the aşuli therefore it is possible that they were regarded as the guardians of the Urartian king and his kingship. This scene is very much similar to the Assyrian scenes on the reliefs and seal impressions. The scene is not recognized on the Urartian reliefs.

Additionally, the iconography of the sacred tree, genies and griffins are studied to provide a better perception of the elements illustrated on the seals of the aşulis.

The author proposed that the trees could be regarded as the eternal kingdom of Urartu to be guarded by the aşulis. It is also possible that the genies and griffins are symbols of the aşulis on their cylinder seal impressions.

Conclusion

Seven groups and the sub-groups of the slightly different cylinder seal impressions of aşulis have been proposed and analyzed in this paper according to the impression inscriptions, details of the motifs and the position of the cuneiform signs in the two-line inscriptions above and below the scenes that are observed on the bullas and tablets discovered from Baştam and other Urartian sites. The suggested categories of the aşulis' impressions are presented according to Baştam bullae and tablet impressions in comparison with the impressions of other Urartian sites as Ayanis, Upper anzaf and Karmir-blur that aşulis' impressions are discovered over the bullae or tablets.

It is possible that at least seven seals were used in the Urartian states by the aşulis but of course there could be more that are not discovered or are destroyed. The identical seal impressions discovered in different sites in Urartian reign is challenging. It is possible that the bullae or tablets with exactly the same seal impressions were sent or brought from one site to another in the Urartian era or exactly the same seal was copied in another site which seems less possible.

The name and sometimes the fathers' names of the aşulis are observed on some of the bullae or tablet impressions. Accordingly, aşuli was an official in the Urartian reign who possibly bore the seal of the king or had the power to convey his orders and messages to the Urartian cities, fortifications or garrisons. Perhaps some of them were from the royal family but according to the inscription by the aşulis there is lack of the

piece of evidence they were crowned princes or sons of the Urartian kings. It is possible that the seals of the aşulis were used in order to officially be sent as the orders by the highest ranks.

It is possible that griffins or genies facing the sacred tree on the aşulis' seal impressions were symbols of aşulis themselves safeguarding the Urartian king and his kingship and the sacred trees were the symbols of the Urartian eternal kingdom to be protected and served by the aşulis.

Additionally, discovering the same seal impressions of the bullae or tablets from different sites could bring the idea of sending or receiving these objects from other sites in the antiquity.

گونه‌های اثرمهر مقام اصولی اورارتویی در بسطام

مریم دارا^۱

نوع مقاله: پژوهشی
صص: ۱۱۱ - ۸۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۹/۰۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۲۰

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.6.22.89>

چکیده

اورارتوها از حدود سده نهم تا ششم پیش از میلاد، در اطراف دریاچه‌های ارومیه، سوان، چیلیدر و وان حکومت می‌کردند. از زمان پادشاهی «روسا دوم» استفاده از گوی‌ها و نوشتن الواح و مهور کردن آن‌ها رواج یافت و از اثرمهرهای مسطح و استوانه‌ای به دست آمده اورارتویی می‌توان اطلاعات بسیاری درباره آن‌ها کسب کرد. از میان انواع اثرمهرهای استوانه‌ای اورارتویی به نوعی از آن‌ها می‌توان پرداخت که متعلق به مقامی با نام «اصولی» (asuli) بوده است. ذکر مقام یا نام اصولی‌ها بر اثرمهرهای گوی‌ها و الواح از محوطه‌های اورارتویی مانند: بسطام، آیانیس، انزاف و کارمیربلور در ترکیه دیده شده است. پیش‌تر پژوهشگرانی بر روی این اثرمهرها پژوهش‌های محدودی انجام داده و حدس‌هایی درباره مقام اصلی از این قبیل که اصولی شاهزاده، ولیعهد یا مقامی دیگر است زده‌اند. نگارنده در این نوشته تلاش کرده است که انواع مهر اصولی‌ها را در همه محوطه‌ها با تأکید بر اثرمهرهای بسطام بررسی و به هفت گروه تقسیم‌بندی کند. در واقع، جزئیات نقش موجودات اساطیری در دو سوی درخت مقدس با توجه به متن و جاسازی کتیبه میخی در بالا و پایین صحنه اثرمهرها تمایزاتی ایجاد می‌کند. برخی از اثرمهرهای اصولی‌ها برای نخستین بار انتشار می‌یابند. پیش‌تر از این پیشنهادهایی درباره این که اصولی می‌توانسته شاهزاده، ولیعهد یا مقام دیگری باشد، ارائه شده است. در این نوشته، نگارنده دلایل و احتمالاتی برای این که اصولی مقامی اداری و احتمالاً مهردار بوده ارائه می‌کند که شاید گاهی می‌توانسته شاهزاده نیز باشد؛ چراکه اصولی‌هایی که نام پدرهایشان قابل قرائت هستند، شاه نبودند؛ بلکه مهر آن‌ها جهت رسمیت بخشیدن استفاده می‌شده است. هم‌چنین این احتمال وجود دارد که مهرهای کاملاً مشابه که در محوطه‌های مختلف به دست آمده احتمالاً به این دلیل است که گوی یا لوح مهور به مهری خاص از یک محوطه به دیگری ارسال می‌شد.

کلیدواژگان: اورارتو، گوی، لوح، اثرمهر، اصولی.

۱. استادیار پژوهشکده زبان‌شناسی، متون و کتیبه‌ها، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

Email: maryam_dara@yahoo.com

ارجاع به مقاله: دارا، مریم، (۱۴۰۱). «گونه‌های اثرمهر مقام اصولی اورارتویی در بسطام». *مطالعات باستان‌شناسی پارسه*، ۶ (۲۲): ۸۹-۱۱۱. (<https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.6.22.89>)

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <http://journal.richt.ir/mbp/article-1-665-fa.html>

فصلنامه علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریه پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه
میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری
© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است
و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله
چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط
بر این که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه
مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

اورارتوها از حدود قرن نهم پیش از میلاد تا تقریباً سه سده پادشاهی خود را در سرزمین‌های اطراف دریاچه‌های ارومیه، سوان، چیلدیر و وان گسترش دادند (Zimansky, 1985: 12; Barnett, 2008: 322). الواح و گوی‌های برجای مانده از اورارتوها با کتیبه‌ها و اثرمهرهای خود اطلاعات ارزشمندی درباره موضوعات اداری، درباری، نظامی و زندگی روزمره اورارتوها در اختیار قرار می‌دهند. اورارتوها بر روی الواح و گوی‌ها از مهرهای مسطح و استوانه‌ای استفاده می‌کردند که گاه کتیبه داشتند. حتی ممکن بود کتیبه‌ای را به طور مستقیم در زمانی که این آثار گلی هنوز مرطوب بودند، بنگارند؛ البته تاکنون از بسطام مهر مسطح یا استوانه‌ای اورارتویی به دست نیامده است.

بسطام یا «شهر کوچک روسا»^۲ بزرگ‌ترین محوطه اورارتویی در میان همه محوطه‌ها پس از وان قلعه‌سی و توپراک قلعه و بزرگ‌ترین محوطه اورارتویی در ایران است (پیوتروفسکی، ۱۳۸۳: ۳۵۹-۳۵۸). این دژ اورارتویی در میانه راه خوی و ماکو و در حدود ۴۰ کیلومتری خوی، ۸۵ کیلومتری شرق ماکو و ۹ کیلومتری قره ضیاءالدین در آذربایجان غربی قرار دارد (تصویر ۱).

تصویر ۱. محوطه‌هایی که کتیبه‌های اورارتویی در آن‌ها به دست آمده است (از نگارنده، ۱۳۹۹).

Fig. 1. The Urartian inscriptions map of Iran (Dara, 2020).

«ولفرام کلایس» و هیأت آلمانی کاوش در ۱۹۶۷ م. این دژ را شناسایی کردند و از ۱۹۶۸ تا ۱۹۷۹ م. (به جز سال‌های ۱۹۷۱ و ۱۹۷۶) در آنجا به کاوش پرداختند (Kleiss, 1989). «حمید خطیب شهیدی» نیز از ۱۳۷۷ تا ۱۳۷۹ ه.ش. کاوش در این محوطه را ادامه داد. بسطام را «روسا دوم» (ح. نیمه دوم قرن هفتم پیش از میلاد)، پسر «آرگیشیتی دوم» بنا نهاد و دارای بخش‌های مختلف، از جمله سکونت و نظامی و مذهبی بود (Kroll, 2013: 248).

الواح به دست آمده از بسطام به شکل فرمان و فهرست بودند و گوی‌ها احتمالاً برای اتصال به ظروف و اشیاء و مهر شدن و ثبت اداری آن‌ها ساخته می‌شدند و با نخ به ظروف یا اشیاء به شکل

مهروموم (Salvini, 1988: 135; Idem, 2001: 280) یا به استخوان‌ها و سبدهای نگه‌دارنده یا بسته‌بندی آن‌ها (Zimansky, 1979: 54-55) نصب می‌شدند. گوی‌ها معمولاً برای نشان دادن اعداد، اوزان اجناس درون ظروف، نام افراد و جایی بودند که اجناس به آن تعلق داشتند. انواع اثرمهرهای کتیبه‌دار یا مهرنشته‌ها در بسطام بر روی گوی‌ها و الواح دیده می‌شود. یکی از آن‌ها اثرمهر فردی با مقام «اصولی» بر گوی‌ها و الواح است که کتیبه و نقش چالش‌برانگیزی دارد. الواح و گوی‌های گاه مهور اورارتویی، به‌ویژه در بسطام کمتر مورد عنایت پژوهشگران بوده‌اند و تاکنون گزارش‌ها و پژوهش‌های اندکی از آن‌ها توسط «زایدل» (۱۹۷۶؛ ۱۹۷۹؛ ۱۹۸۸)، «زیمانسکی» (۱۹۷۹؛ ۱۹۸۸)، «سالوینی» (1979a: 133-136; Idem, 1988: 125-144; 2012: 197-210, CB Ba)، و نگارنده (Dara & Shirzade, 2017: ۱۳۹۶؛ ۱۳۹۸) منتشر شده است؛ البته بر روی الواح، گوی‌ها و اثرمهرها در محوطه‌های دیگر اورارتویی مطالعات بیشتری انجام شده است.

پرسش‌های پژوهش: پرسش‌های بنیادی پژوهش این است که، اثرمهرهای اصولی به‌جز بسطام در کدام محوطه‌ها به‌دست آمده‌اند؟ چه تفاوتی در نقش و کتیبه آن‌ها دیده می‌شود؟ در جزئیات چه تفاوت‌هایی دارند؟ اصولی چه مقامی می‌توانست باشد؟

روش پژوهش: نگارنده به شکل میدانی و کتابخانه‌ای بر اثرمهر اصولی در محوطه‌های اورارتویی و با قیاس با بسطام پژوهش کرده و انواع این گونه اثرمهرها را دسته‌بندی، معرفی و قیاس کرده است. برخی از اثرمهرهای ذکر شده در این نوشته برای نخستین بار منتشر می‌شوند. نگارنده به نظرات پیشین و هم‌چنین بیان احتمالات موجود که اصولی چه مقامی بوده نیز پرداخته است؛ هم‌چنین در ادامه عناصر تصویرشده در این اثرمهرها را بررسی و ذکر کرده است که همگی اساطیری و نمادین هستند.

اثرمهر مقام اصولی

این اثرمهر کتیبه‌دار که پس از اثرمهر روسا دوم بیشترین بسامد را بر روی مجموعه گوی‌های بسطام دارد، دارای نقش موجودات اساطیری بال‌داری به شکل گریفین یا جن^۲ هستند که یک بال آن‌ها رو به بالا و دیگری روی به پایین است و در دو سوی درخت مقدس، به شکل احترام، نقش شده‌اند و دَلوی نیز در دست دارند. در بالا و پایین این صحنه کتیبه‌ای نوشته شده است؛ البته این اثرمهرها بر گوی‌های بسطام به‌شدت آسیب دیده و پژوهش بر آن‌ها را دشوار کرده است؛ هم‌چنین گاهی در محوطه‌های دیگر اورارتویی نیز نظیر یا مشابه اثرمهرهای اصولی بسطام به‌دست آمده‌اند. این اثرمهر براساس شکل درخت مقدس و گریفین یا جینی‌های دو طرفش قابل مقایسه هستند که در ادامه به آن‌ها با جزئیات پرداخته خواهد شد؛ اما، پیش از آن باید دید که اصولی چه مقامی می‌توانست باشد.

در اثرمهر روی الواح و گوی‌ها گاهی واژه‌ای به چشم می‌خورد که دو قرائت برای آن به دلیل مشابهت نشانه‌های میخی و قرائت چندگانه برخی از نشانه‌ها پیشنهاد شده است که یکی -LUa^۱ و دیگری -LÚA.NIN-li است. در واقع su و NIN دو قرائت از یک نشانه میخی اورارتویی هستند (Salvini, 2012: 218). پژوهشگرانی هم‌چون: زایدل (۱۹۷۹: ۱۴۱) و زیمانسکی (۱۹۸۸: ۱۲۵) قرائت -LÚA.NIN-li را ترجیح داده‌اند.

اما، در ترجمه این واژه نیز اختلاف نظرهایی وجود دارد؛ زیمانسکی (۱۹۹۵: ۹۹) بر این نظر است که شاهزادگانی در دوران حکومت روسا دوم با مقامات بالا در رأس حکومت قرار داشتند. ظاهراً این واژه تاکنون فقط در اثرمهرهای استوانه‌ای دیده شده و بر فلز و سنگ دیده نشده است. به گفته «فان لون» (۱۹۶۶: ۱۵۵) «ولیعهد» یا «پسر ملکه» ترجمه مناسبی برای این واژه است. به نقل از: زیمانسکی (۱۹۸۸: ۱۲۵) «دیاکونوف» نیز ترجمه «ولیعهد» را برای این واژه برگزید. زیمانسکی

(Ibid) ترجمه «شاهزاده» را بهتر دانسته است. سالوینی نیز پیش‌تر این واژه را به شکل «شاهزاده» می‌شناخت و اخیراً ترجمه «مقامی اداری/نظامی» را ترجیح داده است (۲۰۱۲: ۲۱۸). به نظر «گرکیان» (۲۰۱۹: ۲۴۷) اصولی‌ها مقامات سلطنتی بودند و به نظر نگارنده، اصولی مقام بالایی در بخش اداری حکومت اورارتوها بوده است که حتی مهربدار می‌توانسته باشد؛ یعنی مقامی که مهر شاه به او سپرده می‌شد تا در فرامین و ازسوی شاه روسا از آن استفاده کند، چون در مهرنشته روی الواح فرامین یا گوی‌ها آورده شده که احتمالاً نقش رسمیت بخشیدن به فرامین یا ارسال اجناسی که گوی‌ها به آن‌ها متصل می‌شدند را داشته است.

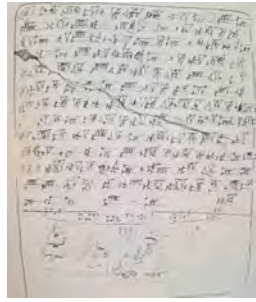
در ادامه و با توجه به دسته‌بندی‌ها به انواع این اثرمهرها با جزئیات پرداخته می‌شود. در این اثرمهرها جزئیات متمایزکننده هستند، نوع موجود اساطیری گریفین یا جن، شکل درخت مقدس و سر شاخه درخت تعیین‌کننده هستند؛ البته در جای‌گیری نشانه‌های میخی بر بالا و پایین این صحنه نیز با دقت به جزئیات توجه شده تا تفاوت‌ها و شباهت‌ها مشخص شوند و گروهی که اثرمهر در آن جای می‌گیرد، بر این اساس تعیین گردد.

- گروه اول

در این گروه موجودات اساطیری، احتمالاً همواره گریفین، در دو سوی درخت مقدس تصویر شده‌اند. درختان مقدس شاخه‌های رو به بالا دارند و سرشاخه‌ها مزین به غنچه است. در این اثرمهر دو سطر در بالا و پایین صحنه دیده می‌شود (تصویر ۲) که در سطر بالایی KIŠIB LUa-su-li (مهر اصولی) با آسیب فراوان دیده می‌شود و سطر پایین در همه موارد شناخته شده تاکنون ناخوانا مانده است. در کتیبه سطر اول در این اثرمهر KIŠIB بر آخرین شاخه درخت مقدس و LUa بر بالای سر موجود اساطیری که به سمت چپ ایستاده نوشته شده است. در ادامه su بر بالای درخت بعدی و li بر بالای موجود اساطیری که به سمت راست ایستاده جای گرفته است. تاکنون نگارنده سه نمونه از این گونه اثرمهر را بر گوی‌های بسطام شناسایی کرده است؛ البته نظیر این اثرمهر در «کارمیریلور» (Salvini, 2012: CT Kb-7, Sig. 20-11) نیز بر لوحی دیده شده است که اثرمهر و جای کتیبه آن به قدری مشابه نمونه‌های بسطام است که گویی از یک مهر استفاده شده و کتیبه آن نیز بسیار سالم است (تصویر ۳)؛ البته چون سطر دوم این اثرمهر قابل قرائت نیست نمونه‌هایی را می‌توان با احتیاط مشابه با این گروه از محوطه‌های دیگر اورارتویی معرفی کرد. هم‌چنین نمونه‌ای از اثرمهرهای اصولی از «آیانیس» به دست آمده که سالوینی آن را با نمونه‌های نگارنده در گروه اول قیاس کرده است (Ibid: Ay-52) که البته کتیبه اصولی آن در سطر دوم است و نشانه هیروگلیفی دارد که نگارنده آن را در این گروه دسته‌بندی نکرده است و در ادامه در گروه دیگری به آن خواهد پرداخت. در آیانیس نمونه دیگری (Ay 51-96) نیز به دست آمده است که کتیبه و جای آن بسیار به این نمونه‌ها می‌ماند (تصویر ۴). در آیانیس بر روی سطر دوم از مهرنشته لوحی (Ay-2) نیز همین کتیبه آورده شده است که سطر اول از میان رفته و این احتمال وجود دارد که در این گروه قابل دسته‌بندی باشد (تصویر ۵)؛ اما سه نمونه از همین گونه اثرمهر در مخزن موزه ملی نگه‌داری می‌شوند که در ادامه ذکر شده‌اند.

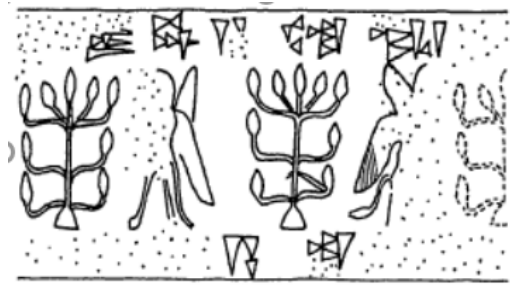
در مخزن موزه ایران باستان گویی از بسطام با شماره ۵۰۵۷۵، شماره کاوش BA 77-82، نگه‌داری می‌شود که در سال ۱۹۷۷ م. به دست آمده و ابعاد آن ۱٫۵×۲٫۵×۳٫۵ سانتی‌متر است و آسیب‌هایی از قبیل: ساییدگی، ترک، شکستگی کسردار و دودزدگی دارد (تصویر ۶). با وجود آسیب بسیار، بخشی از درخت مقدس و بال موجود اساطیری و ردی از سطر اول کتیبه بر بالای صحنه به جای مانده است که در آن نوشته شده مهر اصولی (KIŠIB LUa-[li]-[su])؛ هم‌چنین مهر مسطح گردی که اثر آن مشخص نیست بر آن دیده می‌شود.

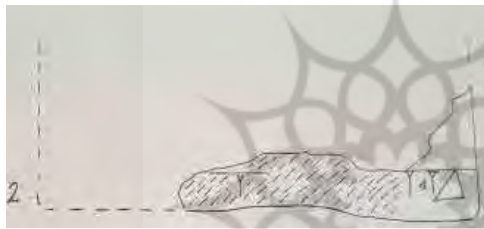
تصویر ۳. لوح کارمیربلور (Salvini, 2012: CT Kb-7, Sig. 20-11).

Fig. 3. The tablet of Karmirblur (Salvini, 2012: CT Kb-7, Sig. 20-11).

تصویر ۲. بازسازی زایدل (Seidl, 1988: 145, A 3; (Salvini, 2012: 219, Sig. 20-8).

Fig. 2. Seidl's reconstruction of the impression (Seidl, 1988: 145, A 3; Salvini, 2012: 219, Sig. 20-8).

تصویر ۵. لوح آیانیس (Ibid: Ay-2 vo).
Fig. 5. Ayanis Tablet (Ibid: Ay-2 vo).

تصویر ۴. لوح آیانیس (Ibid: Ay 51-96).
Fig. 4. Ayanis Tablet (Ibid: Ay 51-96).

تصویر ۶. گوی بسطام ۵۰۵۷۵ (نگارنده، ۱۳۹۸).
Fig. 6. The bulla of Bastam 50575 (Author, 2019).

گوی دیگری در مخزن موزه ایران باستان از بسطام با شماره ۵۱۱۱۵، شماره کاوش BA 77-423 است. این گوی به رنگ نخودی تیره، ابعاد $۲,۱ \times ۳,۴ \times ۴$ سانتی‌متر دارد و وصالی شده که آسیب‌هایی از قبیل: پوستگی، ساییدگی دودزدگی، پریدگی، شکستگی و رسوب بر آن دیده می‌شود (تصویر ۷). این گوی نیز در سال ۱۹۷۷ م. به دست آمده است و با همه آسیب‌ها یک سطر در بالای صحنه آن با مضمون مهر اصولی (KIŠIB¹ LU¹ra- šu¹-[li...]) دیده می‌شود. مهر مسطح گرد قنطورس با سطلی در دست نیز بر آن دیده می‌شود. این گوی را پیش‌تر زایدل (1988: 145, A5)، سالوینی (1988: 139, Ba 78/423 Taf. 21; 2012: 200, CB Ba-8) و نگارنده (۱۳۹۶: ۲۲۵) نیز پیش‌تر منتشر کرده‌اند (تصویر ۸).

تصویر ۷. گوی بسطام ۵۱۱۱۵ (نگارنده، ۱۳۹۸).
 تصویر ۸. بازسازی اثرمهر (Salvini, 1988: 139, Ba 78/423, Taf. 21).
 Fig. 7. The bulla of Bastam 51115 (Author, 2019).
 Fig. 8. The reconstruction by Salvini (Salvini, 1988: 139, Ba 78/423, Taf. 21)

گوی نخودی-آجری بسیار آسیب دیده دیگری از بسطام با شماره ۵۰۹۴۷، شماره کاوش ۷۸-۹۳، در موزه ملی نگه‌داری می‌شود. نگارنده با احتیاط آن را در این گروه قرار داده چون آسیب‌دیدگی آن حتی از دو گوی پیشین نیز بیشتر است. این گوی که در سال ۱۹۷۸ م. به دست آمده که ابعاد $۱,۸ \times ۲,۲ \times ۳,۲$ سانتی‌متر دارد و وصالی شده اما، ساییدگی و ترک دارد. اثرمهرهای استوانه‌ای سه‌بار زده شده که در یکی بال‌های موجودی اساطیری (تصویر ۹) و در دیگری غنچه و سرشاخه‌های درخت مقدس (تصاویر ۱۰ و ۱۱) دیده می‌شود.

تصویر ۹-۱۱. گوی بسطام ۵۰۹۴۷ (نگارنده).
 Fig. 9-11. The bulla of Bastam 50947 (Author).

- گروه دوم

اثرمهری که در این گروه آورده شده را نگارنده فقط برروی الواح مشاهده کرده است. در این گروه نیز مانند گروه اول موجودات اساطیری احتمالاً همواره گریفین در دو سوی درخت مقدس به صورت نیم‌رخ درحال احترام به آن و سطلی در دست تصویر شده‌اند؛ هم‌چنین دو بال رو به بالا و رو به پایین آن‌ها نیز دیده می‌شود، اما درختان متفاوت هستند و درحالی‌که شاخه‌های رو به بالا دارند، سرشاخه‌ها مزین به گل‌های باز شده هستند (تصویر ۱۲).

کتیبه این اثرمهر نیز با گروه اول تفاوت دارد؛ دو سطر بر بالا و پایین صحنه نگاشته شده که بدین قرار است: ۱. «روسا» پسر «ساردوری» (ru-sa-a-i^m sar₃-du-ḫi)؛ ۲. مهر اصولی (KIŠIB Lu^a-ṣu-li). درواقع اصطلاح مهر اصولی در این گروه در سطر دوم آورده شده و مشخص است که منظور از این روسا شاه نیست، چون نام پدر روسا دوم، بنیان‌گذار بسطام، آرگیشتی بوده و هرگز با لقب اصولی در جایی ذکر نشده بود.

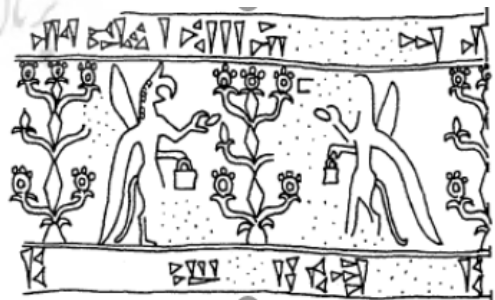
جای نشانه‌ها در این صحنه به این صورت است که ^m بر بالای سر گریفین رو به راست و ru-sa بر بالای درخت است. ^D درمیان گریفین رو به چپ و درخت نگاشته شده و sar₃-du بر بالای درخت بعدی است. در پایین صحنه KIŠIB میان گریفین رو به راست و درخت است. Lu^a تقریباً زیر درخت و تقریباً su-li زیر پای گریفین رو به چپ است.

تاکنون نگارنده، دو نمونه از این گونه اثرمهر را بر الواح بسطام شناسایی کرده که در ادامه آورده شده است؛ البته مشابه این اثرمهر بر الواح سایر محوطه‌های اورارتویی نیز دیده می‌شود؛ مثلاً در کارمیربلور (CT Kb-2, Sig. 20-4) لوحی به دست آمده است که اگرچه گل‌های آن به شکل غنچه هستند، اما کتیبه و جاسازی آن کاملاً مشابه است (تصویر ۱۳). نگارنده هم‌چنین با احتیاط پیشنهاد می‌کند که لوح آیانیس (Ay-2) نیز که آسیب بسیار دیده، به دلیل کتیبه آسیب دیده آن^۵ که هنوز رد نشانه‌هایی بر آن دیده می‌شود و ممکن بود حتی در گروه اول باشد و هم‌چنین به دلیل این‌که مهر مذکور احتمالاً مخصوص الواح بوده در این گروه قرار گیرد (تصویر ۵). هم‌چنین در «انزاف گویی» (An-1) به دست آمده که احتمال دارد این مهر بر آن نیز استفاده شده باشد؛ چون جای li در سطر دوم آن مشابه همین نوع است (تصویر ۱۴). احتمالاً این مهر بیشتر برروی الواح و همراه با مهر مسطح قنطورس استفاده می‌شده است. نمونه‌هایی که در این گروه از مجموعه بسطام مشاهده گردید، در ادامه ذکر می‌شوند.

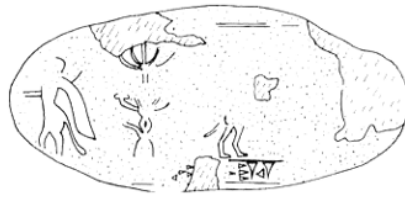
تصویر ۱۳. لوح کارمیربلور (Salvini, 2012: Kb-2, Sig. 20-4).

Fig. 13. The tablet of Karmirblur (Salvini, 2012: Kb-2, Sig. 20-4).

تصویر ۱۲. بازسازی زایدل (Seidl, 1979: 137, A).

Fig. 12. The reconstruction by Seidl (Seidl, 1979: 137, A 1).

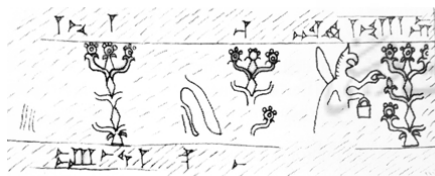

تصویر ۱۴. گوی آیانیس (Ibid: An-1).

Fig. 14. The bulla of Ayanis (Ibid: An-1).

لوحی از بسطام به دست آمده که اکنون در موزه ملی ایران با شماره ۸۸۱ نگه‌داری می‌شود. بیشترین ابعاد آن $۱,۴ \times ۷,۳ \times ۸,۳$ سانتی‌متر و دچار دودزدگی و شکستگی کسردار است. ۱۱ سطر کتیبه بر پشت آن با مضمون جیره روزانه نان نوشته شده است (تصویر ۱۵).^۶ هم‌چنین مهر مسطح با قطر ۱,۵ سانتی‌متر منقوش به قنطورس با سطلی به دست در حال حرکت به سمت راست بر آن زده شده است.

بر روی آن مهر استوانه‌ای اصولی نسبتاً سالم دیده می‌شود و موجودات اساطیری و درخت مقدس آن به گروه دوم شباهت دارد (تصویر ۱۶). دو سطر کتیبه در بالا و پایین اثر مهر دیده می‌شود: ۱. روسا، پسر ساردوری (${}^m\text{ru}-[\text{sa}-\text{a}-\text{i}^m]{}^p[\text{sar}_3]-\text{du}-\text{hi}^m\text{ru}$): ۲. مهر اصولی (LUa-ṣu-li KIŠIB). این لوح پیش‌تر نیز منتشر شده است (Salvini, 1979b: 124-125; Harutjunjan, 2001: KUKN 394; Van den Berghe & de Mayer, 1982-1983: no. 238; Payne, 2006: 273-274, 10.3.14; Salvini, 2012: CT Ba-2, Sig. 20-2b). با توجه به متن فرمان و مهر آن مشخص است که این فرمان از سوی روسا اصولی که مهربار و نماینده شاه روساست صادر شده و ممهور به مهر اوست.

تصویر ۱۶. بازسازی سالوینی (Salvini, 2012: Sig. 20-2b).

Fig. 16. The reconstruction by Salvini (Salvini, 2012: Sig. 20-2b)

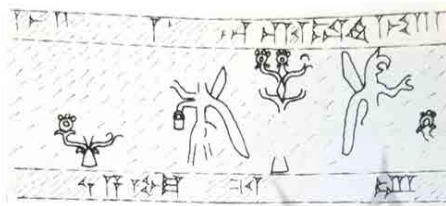
تصویر ۱۵. لوح بسطام (نگارنده، ۱۳۹۶: ۱۴۴).

Fig. 15. The tablet of Bastam (Author, 2017: 144).

لوح دیگری از بسطام به دست آمده که در موزه ملی ایران با شماره ۸۸۲ نگه‌داری می‌شود. بیشترین ابعاد آن $۱,۵ \times ۷,۶ \times ۸$ سانتی‌متر است و دچار دودزدگی اما کامل است (تصویر ۱۷). ۱۳ سطر کتیبه بر پشت آن با مضمون کشاورزی نوشته شده است.^۷ مهر مسطح با قطر ۱,۵ سانتی‌متر با نقش قنطورس سطلی به دست رو به سمت راست نیز بر آن زده شده است.

اثرمهر استوانه‌ای بسیار آسیب‌دیده‌ای مانند نمونه پیشین بر روی آن دیده می‌شود که البته گل‌های سرشاخه‌های درخت و سر موجود اساطیری بسیار نامفهوم هستند. دو سطر کتیبه در بالا و پایین صحنه مهر دیده می‌شود (تصویر ۱۸) که مضمون پیش‌رو بر آن نوشته شده است: ۱. روسا، پسر ساردوری (^mru-[sa]-a-i [^m]sar₃-[du¹]-hi^mru)؛ ۲. مهر اصولی (LU¹a-šu-li¹ KIŠIB). از کتیبه تک‌سطری روی لوح که بر بالای اثرمهر نگاشته شده می‌توان دریافت فرمان خطاب به لوبشوصینی نوشته شده است.^۸

این لوح نیز پیشتر نیز منتشر شده است (Salvini, 1979b: 118-121; van den Berghe) Mayer, 1982-1983: no. 238; Payne, 2006: 273, 10.3.13; Salvini, 2012: CT Ba-1 Sig. 20-2a؛ دارا، ۱۳۹۶: ۱۴۲-۱۳۷).

تصویر ۱۸. بازسازی سالوینی (Salvini, 2012: Sig. 20-2a).

تصویر ۱۷. لوح بسطام (نگارنده، ۱۳۹۶: ۱۳۸). Fig. 17. Tablet ob Baštam (Author, 2017: 138)

Fig. 18. The reconstruction by Salvini (Salvini, 2012: Sig. 20-2a).

- گروه سوم

در این گروه موجودات اساطیری احتمالاً گریفین نیستند، بلکه جن^۹ هستند. مردانی بال‌دار که دلوی در دست رو به درخت مقدس ایستاده‌اند و دوبال رو به بالا و رو به پایین آن‌ها نیز دیده می‌شود. درختان شاخه‌های رو به بالا دارند و سرشاخه‌ها مزین به غنچه است (تصویر ۱۹). در این اثرمهر نیز دو سطر در بالا و پایین صحنه دیده می‌شود که در سطر بالایی LU¹a-šu-li KIŠIB (مهر اصولی) آسیب‌دیده و سطر دوم ناخواناست. زایدل و سالوینی، این نمونه را بر روی گوی‌های بسطام مشاهده کرده‌اند؛ اما نگارنده در بسطام نمونه مشابه این گروه را نیافت و به انتشارات پیشین اشاره دارد. هم‌چنین این احتمال وجود دارد که این اثرمهر با اثرمهر قنطورس (Salvini, 2012: 219, Sig. 20-9) همراه بوده باشد.

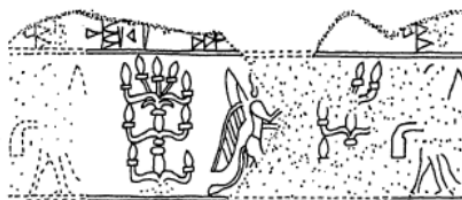
نمونه‌ای مشابه نیز در آیانیس (Salvini, 2012: Ay.136.90, Sig 20-7) دیده شده، البته آسیب کمتری دیده و میان جن و درخت مقدس نشانه هیروگلیف کوزه‌مانندی دیده می‌شود که به نشانه هیروگلیف وزنی اقرقی^{۱۰} (دارا، ۱۳۹۷: ۵۸-۵۶) می‌ماند (تصویر ۲۰). از آن‌روی که نمونه آورده شده از بسطام آسیب‌دیده، ممکن است آن نیز تصویر کوزه را داشته است؛ البته استفاده از نشانه وزنی در این اثرمهر بعید به نظر می‌رسد و احتمالاً مفهومی نمادین دارد. نشانه^{۱۱} u و li در هر دو اثرمهر جاسازی مشابهی دارد و بالای سر جن رو به سمت چپ و درخت مقدس نگاشته شده است. در آیانیس اثرمهر دیگری نیز که بسیار مشابه است و هر دو سطر آن LU¹a-šu-li KIŠIB شده است. اما در دو سوی درخت گریفین و جن هستند (Salvini, 2012: 17.51.96)؛ از همین‌روی، نگارنده آن را به‌طور مجزا

در گروه ششم آورده است (تصویر ۲۹). هم‌چنین لوح آیانیس (Ay-2)، (تصویر ۵) که در گروه‌هایی پیشنهاد شده بود به دلیل این‌که در سطر دوم آن li مانده و مانند سطر دوم این گروه می‌تواند باشد، در این گروه نیز ممکن است قابل دسته‌بندی باشد.

تصویر ۲۰. گوی آیانیس (Salvini, 2012: Ay).
(136. 90, Sig 20-7).

Fig. 20. The bulla of Ayani (Salvini, 2012: Ay. 136. 90, Sig 20-7).

تصویر ۱۹. بازسازی زایدل (Seidl, 1988: 145, A 4; Salvini, 2012: 219, Sig. 20-9).

Fig. 19. The reconstruction by Seidl (Seidl, 1988: 145, A 4; Salvini, 2012: 219, Sig. 20-9)

- گروه چهارم -

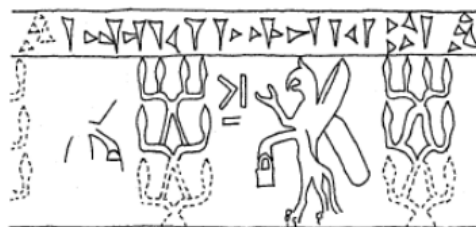
این گروه با نقش گریفین‌های دلو در دست و درخت مقدس مسبک با سرشاخه‌های رو به بالای غنچه‌مانند ممکن است مهر اصولی باشد. اما واژه اصولی در آن دیده نمی‌شود و سطر دوم آن نامشخص و ناخواناست. در سطر بالا $^{mD}sar_3-du-hi$ (ساردوری پسر ساردوری) نوشته شده و یک نمونه از آن در بسطام دیده شده که در ادامه آورده شده است. تفاوت عمده میان نقوش این اثرمهر نه فقط در درخت مسبک آن، بلکه در تصویری مانند نشانه هیروگلیف است که میان درخت و گریفین رو به چپ زیر نشانه du کتیبه میخی دارد (تصویر ۲۱).

در محوطه‌های دیگر نیز مشابه این اثرمهر دیده شده است. از کارمیربلور مه‌ری کاملاً مشابه بر روی لوح دیده می‌شود (Salvini, 2012: Kb-5)، (تصویر ۲۲)؛ هم‌چنین از «وان» (Salvini, 2012: Sig. 20-5) بر روی گویی چنین اثرمهری با کتیبه مشابه دیده می‌شود (تصویر ۲۳). در آیانیس (Ibid: Ay-52) نیز نقش و کتیبه مشابه همین نمونه است (تصویر ۲۴). در آیانیس (Ibid: Ay 16-17-18) همانندهای دیگر نیز مشاهده شده است.

تصویر ۲۲. لوح کارمیربلور (Salvini, 2012: Kb-5).
(5).

Fig. 22. The tablet of Karmirblur (Salvini, 2012: Kb-5).

تصویر ۲۱. بازسازی زایدل (Seidl, 1979: 138, A).

Fig. 21. The reconstruction by Seidl (Seidl, 1979: 138, A).

تصویر ۲۴. گوی آیانیس (Ibid: Ay-52).
Fig. 24. The bulla of Ayanis (Ibid: Ay-52).

تصویر ۲۳. گوی وان (Ibid: Sig. 20-5).
Fig. 23. The bulla of Van (Ibid: Sig. 20-5).

لوح بسیار آسیب دیده و تکه تکه شده‌ای از بسطام در موزه ملی ایران با شماره ۳۳۹ نگه‌داری می‌شود. بیشترین ابعاد آن $۱,۸ \times ۳,۷ \times ۶,۴$ سانتی متر است. این لوح شکستگی کسردار دارد و بخش عمده کتیبه آن از میان رفته و بخشی از مهر استوانه‌ای روی آن باقی مانده است (تصویر ۲۵). بر روی این لوح ۷ سطر^{۱۱} و در پشت آن ۳ سطر کتیبه^{۱۲} فرمان باقی مانده است. در کتیبه از سه نفر فرماندار، صاحب مهر و مباشر یاد می‌شود و برای زندگی آن‌ها نزد خدایی بدون ذکر نام آن رب النوع نیایش می‌شود (دارا، ۱۳۹۶: ۱۵۱)؛ هم‌چنین مهر قنطورس به قطر ۱,۵ سانتی متر بر آن زده شده (تصویر ۲۶) که برخلاف دو لوح دیگر بسطام در حال حرکت به سمت چپ است و جزئیات بدن و بال‌های آن مشخص است (دارا، ۱۳۹۶: ۱۵۰). بر بالای اثرمهر استوانه‌ای باقی مانده یک سطر کتیبه ساردوری پسر ساردوری دیده می‌شود (همان: ۱۵۲). این لوح پیش‌تر منتشر شده بود (Seidl, 1979a: 136; Payne, 2006: 314, 13.4.3; Salvini, 2012: CT BA-3, Sig 20-4). (دارا، ۱۳۹۶: ۱۴۹-۱۵۲).

تصویر ۲۶. همان لوح بسطام (همان: ۱۵۰).
Fig. 26. The tablet of Bastam (Ibid, 2017: 149).

تصویر ۲۵. لوح بسطام (نگارنده، ۱۳۹۶: ۱۴۹).
Fig. 25. The tablet of Bastam (Author: 150)

- گروه پنجم

نمونه دیگری از مهرهای اصولی در کارمیربلور بر لوحی (Kb-4) به دست آمده که نمونه مشابهی در ایران ندارد. نقش گریفین‌ها و درختان مقدس با سرشاخه‌های غنچه تکراری است؛ اما کتیبه آن در سطر اول روسا (${}^mru-sa-i$ ${}^mru-sa-i$) و در سطر دوم مهر اصولی (${}^{LU}a-šu-li$ KISIB) است. در واقع احتمالاً این مهر متعلق به اصولی کارمیربلور با نام روسا بوده است (تصاویر ۲۷ و ۲۸). هم‌چنین لوح آیانیس Ay-۲ که بیشتر احتمال داده شده بود در گروه‌های ۱، ۲ و ۳ باشد در این گروه نیز ممکن است قرار گیرد (تصویر ۲۵).

تصویر ۲۷ و ۲۸. لوح کارمیربلور (Salvini, 2012: Kb-4).
 Fig. 27-28. The tablet of Karmirblur (Salvini, 2012: Kb-4).

- گروه هشتم

بر گویی (Ay. 17.51.96) در آیانیس اثر مهر دیگری که پیش‌تر نگارنده حتی احتمال داد مشابه گروه سوم باشد به دست آمده است که در دو سوی درخت مقدس یک گریفین و یک جن تصویر شده‌اند و در دو سطر در بالا و پایین نقش عبارت مهر اصولی (LUa-ṣu-li KIŠIB) نوشته شده است (Salvini, 2012: 17.51.96)؛ (تصویر ۲۹)؛ اما نمونه مشابه آن در بسطام دیده نشد. در واقع این که نام مقام اصولی دارنده مهر چه کسی است ذکر نشده و فقط مقام اصولی تکرار شده است. این احتمال نیز وجود دارد که این مهر را به گونه‌ای ساخته بودند که چند اصولی هم‌زمان یا پس از یک دیگر بتوانند از آن استفاده کنند.

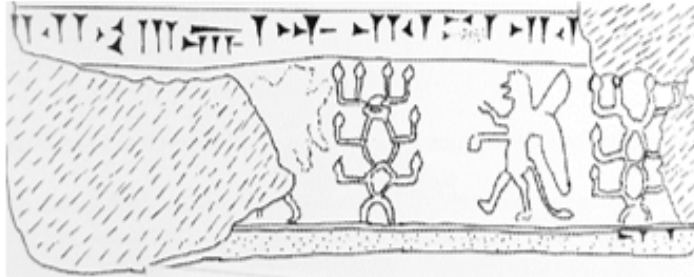
تصویر ۲۹. گوی آیانیس (Salvini, 2012: 20-7, 17.51.96).
 Fig. 29. The bulla of Ayanis (Salvini, 2012: 20-7, 17.51.96).

- گروه هفتم

در کایرمیربلور لوحی (Kb-1) به دست آمده که کتیبه آن تقریباً به گروه دوم و درختان مسبک آن به گروه چهارم می‌ماند (تصویر ۳۰)؛ اما نمونه منطبق بر این گروه در بسطام به دست نیامده

است (Salvini, 2012, Kb-1, Sig. 20-6). در بالای نقش اثر مهر یک سطر کتیبه باقی مانده که نام روسا پسر ساردوری در آن دیده می‌شود (^mru-sa ^{md}sar₃-du-ri) که با جزئیات کتیبه گروه دوم تفاوت‌هایی دارد.

تصویر ۳۰. لوح کارمیربلور (Salvini, 2012: Kb-1, Sig. 20-6).

Fig. 30. The tablet of Karmirblur (Salvini, 2012: Kb-1, Sig. 20-6).

نمادشناسی صحنه اثرمهر اصولی

همان‌گونه که ملاحظه گردید اثرمهر اصولی شامل صحنه‌ای آئینی و اساطیری است و عواملی در آن تکرار می‌شوند که در جزئیات تفاوت‌های اندکی دارند که در کل ترکیب‌بندی تغییری ایجاد نمی‌کند. در اینجا به این صحنه و نمادهای اصلی تصویرشده در آن پرداخته می‌شود و نمادهای تصویرشده در آن بررسی می‌شوند.

- درخت مقدس

درخت زندگی را نماد نامیرایی و نگهبانی از آفرینش، جاودانگی و باروری دانسته‌اند (طاهری، ۱۳۹۶: ۵۶). کسانی مانند «گوبلت» (۱۸۹۴: ۱۲۱) بر این نظرند که درخت مقدس آشور، ترکیبی از چند گیاه سودمند مانند: نخل، مو، کاج و سدر بوده است (تصویر ۳۱). در بین‌النهرین درختان و گیاهان مقدس بودند و آن‌ها به ارتباط میان خدایان و نباتات اعتقاد داشتند (مجیدزاده، ۱۳۸۸: ۱۵۷)؛ اما در این‌که نمادین و برای نشان دادن نوعی خویش‌کاری است و بیشتر در مراسم آورده شده است شکی نیست. از همین‌رو نیز نگارنده آن را درخت مقدس می‌نامد، نه درخت زندگی.

به گفته «رید» (۲۰۱۹: ۴۴۳) مرد یا موجودی اساطیری که چیزی در دست دارد و رو به سوی درخت مقدس کرده در اورارتو از آشور تأثیر پذیرفته است. به گفته «باتماز» (۲۰۱۳: ۷۱) سرشاخه درخت مقدس اورارتویی شاید میوه یا شکوفه باشد. به نظر «چاوش-اوگلو» (۱۳۹۷: ۶۸) برگ خرما یا گل انار است. به نظر برخی نیز سرشاخه‌ها خوشه گندم است که به دست خدایان سوار بر شیر یا گاو تصویر می‌شد و احتمالاً گندم مرتبط با آئین‌های کشاورزی (حاصل‌خیزی) و باروری گیاه است. به نظر نگارنده، این‌ها غنچه بسته یا پالمت هستند و نه گندم و برگ خرما؛ چون زائده‌ای در انتها دارد که مانند ساقه گل است، نه میوه و در بسیاری موارد شکوفه یا غنچه به‌طور واضح دیده می‌شود و از طرفی میوه نمی‌تواند رو به بالا بایستد و به پایین متمایل می‌شود؛ درحالی‌که در اکثر تصاویر رو به بالاست، به جز چند استثنا.

به نظر «چویک» (۱۹۹۹: ۳۵۹-۳۶۰) درخت مقدس اورارتویی با زندگی پس از مرگ، زندگی، سلامت و مراسم آئینی مرتبط بوده است. و به نظر برخی مانند «کوک» (۱۳۸۷: ۸۴) زندگی جاوید پس از مرگ را نمایندگی می‌کرد و به نظر «زایدل» (۱۹۷۹: ۱۴۳؛ ۱۹۸۸: ۱۴۱) و باتماز (۲۰۱۳: ۷۱) درخت

مقدس بر روی مهرها نماد برکت است. به نظر «بلی» (۱۹۸۲: ۲۴۶) درخت مقدس اورارتویی مربوط به مراسم سلطنتی بوده است؛ هم‌چنین پژوهشگرانی، «خالدی» خدای برتر اورارتو را با درخت مقدس و سوسی مرتبط دانسته‌اند (Calmeyer, 1979: 186).

به نظر نگارنده شاید اورارتوها برای بقای شاهی و خاندان و سرزمین اورارتو به درخت مقدس نیایش می‌کردند؛ البته از آن روی که دانسته‌ها دربارهٔ مراسم و جشن‌های اورارتویی اندک است، شاید این مراسم گونه‌های مراسم جشن ابتدای بهار است که درخت پژمرده به نماد زمستان آورده می‌شد تا با دریافت هدایا و قربانی، زندگی جدیدی آغاز کند و به سایر گیاهان نیز اعطا نماید؛ هم‌چنین به نظر می‌رسد درخت مقدس نوعی مرکزیت در تصویر ایجاد می‌کند، یعنی بقیهٔ عوامل به دور آن شکل می‌گیرند. درواقع، گویی برای تقارن‌سازی استفاده شده است؛ البته نگارنده با احتیاط بیان می‌کند که دو موجود اساطیری در دو سوی درخت بر مهر اصولی‌ها شاید نشان‌گر مقام اصولی در پاسداری از امپراتوری اورارتو و نمایندگی شاه و تدام و زندگی شاه باشد.

- گریفین یا جن -

گریفین یا جن در هنر بین‌النهرین رواج بسیار داشت و گاه با دلوی در دست در مقابل درخت مقدس تصویر می‌شد (تصویر ۳۲) که به نظر «مادلوم» (۱۹۷۰: ۱۰۰، ۱۰۵) از نقش میتانی تأثیر پذیرفته بود و در آشور نقش محافظ را داشت و از درخت مقدس، شاه و خدایان دیگر در برابر ارواح پلید حفاظت می‌کرد.

به گفتهٔ «جابرانصاری» (۱۳۸۷: ۱۰۰) گریفین را نماد خورشید، شاه، نگهبان و برکت‌بخش نامیده‌اند و در فرهنگ ایرانی مرغ عنقی و سیمرغ جای آن را گرفته است؛ البته گریفین‌ها همواره در دو سوی درخت نبودند و گاهی در صحنه‌ای بدون درخت مقدس نیز تصویر می‌شدند. جن‌ها نیز در هنر آشور به شکل ایستاده یا زانو زده، با یا بدون بال، تصویر شده‌اند و در آشور میانهٔ صحنهٔ مشابه آن چه بر اثر مهرهای اورارتویی دیده می‌شود بیشتر بر نقوش سنگی تصویر شده است (Seidl, 1979: 143; 1988: 141)، (تصویر ۳۱). در آشور این جن‌ها شاید نماد بی‌مرگی و جاودانگی یا نگهبان قصرها از بیماری و شیاطین باشند (Black & Green, 1992: 46, 86, 88; Majidzadeh, 2009: Fig. 458).

سطل‌های کوچکی که جن‌های آشوری گاهی در یک دست داشتند شاید نماد تقدیم پیشکشی به درخت مقدس در آئین پاک‌سازی باشد (Black & Green, 1992: 46; Kertai, 2015: 45). در اورارتو بال‌های این موجودات اساطیری کوتاه‌تر از آشور با خطوط موازی تصویر می‌شدند. همان‌گونه که نظریات پیش‌تر آورده شد که مبنی بر ارتباط درخت با برکت است، به نظر «فان‌لون»

تصویر ۳۲. اثرمهر آشوری (Niederreiter & Sass, 2018: Fig 8).

Fig. 32. Assyrian Seal-Impression (Niederreiter & Sass, 2018: Fig 8).

تصویر ۳۱. نقش برجسته آشوری (Winter, 2010: 55, Fig. 3).

Fig. 31. Assyrian relief (Winter, 2010: 55, Fig. 3).

(۱۹۶۶) نیز دو جن در دو سوی درخت مقدس با آئین برکت‌بخشی در ارتباط هستند؛ اما به نظر نگارنده، این احتمال وجود دارد که گریفین یا جن نمادی مقام اصولی در اثرمهرهای اورارتویی باشند که نگهبان درخت مقدس اورارتویی هستند.

نتیجه‌گیری

همان‌گونه که ذکر شد، گوی‌های اورارتویی با مهرنبنشته یا کتیبه‌ مستقیم شاه روسا، مقامات یا افراد در چندین محوطه اورارتویی به دست آمده‌اند. مقام اصولی، چه شاهزاده، چه ولیعهد و چه مقامی اداری بوده باشد، مهری داشته که بر روی گوی‌هایی زده می‌شده و این اثرمهرها در چند محوطه اورارتویی ساخته شده از سوی روسا دوم به دست آمده است.

این‌که مهر اصولی به چه دلیل بر روی گوی‌ها زده شده و گوی‌هایی که مهر اصولی داشتند به چه اشیائی متصل می‌شدند، مشخص نیست؛ اما می‌توان حدس زد که احتمالاً استفاده از مهر اصولی بر روی فرامین (الواح) یا گوی‌ها (متصل به اشیاء یا ظروف) به آن‌ها رسمیت می‌بخشید. در این نوشته به دسته‌بندی گونه‌های مختلف اثرمهر مقام اصولی پرداخته شد. در نتیجه حداقل هفت‌گونه مهر اصولی در محوطه‌های اورارتویی به دست آمده است که تعدادی از آن‌ها در بسطام بر روی گوی‌ها و الواح تکرار شده‌اند. این دسته‌بندی‌ها به تفاوت در جزئیات اثرمهرها بستگی دارد. صحنه عمومی نمایش داده شده بر اثرمهرهای اصولی صحنه‌ای اساطیری است که در آن دو موجود اساطیری که یا گریفین یا جن هستند در دو سوی درخت مقدس نقش شده‌اند. همان‌گونه که مشاهده شد، این اثرمهرها تفاوت‌های جزئی با یک‌دیگر دارند. شکل سرشاخه‌های درخت، پیچیدگی شاخه‌ها برای مسبک جلوه دادن درخت، گریفین، جن و گاه استفاده از نشانه‌های هیروگلیف‌مانند یا نمادین در این نقوش تمایز ایجاد کرده است که نیاز به مقایسه دقیق دارند. بر کتیبه اثرمهرها نیز گاهی مقام اصولی در سطر بالا یا پایین یا هر دو سطر نوشته شده است. نام شخصی که مقام اصولی داشت نیز گاهی بر اثرمهرها باقی مانده است که همراه با نام پدر او نوشته شده بود. جاسازی کتیبه بر بالا و پایین صحنه اساطیری و با توجه به نقش اثرمهر نیز اهمیت دارد و باید به آن توجه شود. هنگام بررسی آن متوجه شویم که مهرها با یک‌دیگر تفاوت‌هایی داشته‌اند و در متن پژوهش به تفصیل آورده شد.

بنابراین می‌توان حدس زد که حداقل تعداد هفت مهر در هفت‌گونه از سوی اصولی‌ها در پادشاهی اورارتویی استفاده شده که مربوط به زمان شاهی روسا دوم یا حتی پس از او بوده است. پیش از روسا دوم، اثری از این مقام اصولی به دست نیامده است. این احتمال نیز وجود دارد که از این هفت‌گونه کپی‌های کاملاً مشابه ساخته شده باشد که قابل تمیز دادن نیستند و بدین ترتیب تعداد مهرها بیشتر از این تعداد می‌شود؛ البته در واقع عجیب است که چگونه اثرمهر یک اصولی در چند محوطه اورارتویی به دست آمده است که این احتمال وجود دارد که شیئی که گوی مهور به مهر اصولی به آن متصل بوده به محوطه‌های دیگری ارسال یا دریافت و در نهایت پیدا شده است؛ چراکه بعید به نظر می‌رسد که مهرهای دست‌ساز عیناً با همان نقوش و جاگذاری کتیبه در دو یا چند شهر ساخته و استفاده شده باشد که هیچ تفاوتی با یک‌دیگر ندارند. از آن روی نیز که نام مکانی که اصولی در آنجا فرمانی را داده در بیشتر الواح و گوی‌ها مشخص نیست یا شناسایی نشده این احتمال تقویت می‌شود که الواح و گوی‌های مورد نظر از جایی به جایی رفته و در جایی به جز مکان نوشته شدنشان به دست آمده‌اند.

هم‌چنین نگارنده بر این نظر است که اصولی به احتمال فراوان نمی‌تواند ولیعهد باشد؛ چراکه هیچ‌یک از اصولی‌هایی که نام آن‌ها بر الواح و گوی‌ها باقی مانده به شاهی نرسیدند و فرزند شاهان نیز نبودند، مگر این‌که در آینده اسنادی به دست آید که نام پدر اصولی که در آن‌ها نوشته شده

با شاهان اورارتویی هم‌خوانی داشته باشد یا آن اصولی خود شاه شده باشد؛ بنابراین با توجه به این‌که مقام اصولی بر روی فرامین نیز ذکر شده، احتمالاً مقام بالای اداری و مهرداد بوده است که شاید در مواردی شاهزاده یا از بستگان شاه و درباریان نیز باشد. به همین دلیل نیز نگارنده از همان عبارت «اصولی» به عنوان مقامی اداری در نوشته خود استفاده کرده است. درباره نقش اثرمهرهای اصولی نیز نگارنده این احتمال را به نظریات پیشین افزوده که شاید گریفین و جن بر روی اثرمهرهای اصولی نمادی از اصولی در نگرانی و حفظ درخت مقدس اورارتویی است که همان دوام پادشاهی اورارتوها باشد؛ بنابراین، اصولی مقامی رفیع در پادشاهی اورارتویی داشته است.

پی‌نوشت

۱. بر روی الواح و گوی‌ها در محوطه‌های اورارتویی، از جمله بسطام به دست آمده‌اند که گاه کتیبه نیز دارند. «ابی» (۲۰۰۱: ۳۲۲-۳۲۱) دسته‌بندی مهرهای اورارتویی را به شکل مسطح، استوانه‌ای و مسطح-استوانه‌ای ارائه کرده است؛ یعنی مهرهای استوانه‌ای اورارتویی گاهی مهری مسطح نیز در پایین مهر داشتند (Zimansky, 1998: 190). «زایدل» (۱۹۷۶: ۶۱) احتمال می‌دهد که این تلفیق مهرهای مسطح و استوانه‌ای ویژه اورارتوهاست.

2. mrusa=i URU.TUR
3. gene

۴. در اینجا صورت کوتاه mDsar5-du-ri به جای mDsar5-du-ri نوشته شده است.

5. KI[ŠIB LÚa-šu]-li
6. 1. [LUGAL]-še a-li ti-e 2. mlu-ub-šú-ši-ni-di LÚÉ.GAL 3. 𐎧𐎠𐎡𐎢𐎣𐎤𐎥𐎦𐎧𐎨𐎩𐎪𐎫𐎬𐎭𐎮𐎯𐎰𐎱𐎲𐎳𐎴𐎵𐎶𐎷𐎸𐎹𐎺𐎻𐎼𐎽𐎾𐎿𐏀𐏁𐏂𐏃𐏄𐏅𐏆𐏇𐏈𐏉𐏊𐏋𐏌𐏍𐏎𐏏𐏐𐏑𐏒𐏓𐏔𐏕𐏖𐏗𐏘𐏙𐏚𐏛𐏜𐏝𐏞𐏟𐏠𐏡𐏢𐏣𐏤𐏥𐏦𐏧𐏨𐏩𐏪𐏫𐏬𐏭𐏮𐏯𐏰𐏱𐏲𐏳𐏴𐏵𐏶𐏷𐏸𐏹𐏺𐏻𐏼𐏽𐏾𐏿𐐀𐐁𐐂𐐃𐐄𐐅𐐆𐐇𐐈𐐉𐐊𐐋𐐌𐐍𐐎𐐏𐐐𐐑𐐒𐐓𐐔𐐕𐐖𐐗𐐘𐐙𐐚𐐛𐐜𐐝𐐞𐐟𐐠𐐡𐐢𐐣𐐤𐐥𐐦𐐧𐐨𐐩𐐪𐐫𐐬𐐭𐐮𐐯𐐰𐐱𐐲𐐳𐐴𐐵𐐶𐐷𐐸𐐹𐐺𐐻𐐼𐐽𐐾𐐿𐑀𐑁𐑂𐑃𐑄𐑅𐑆𐑇𐑈𐑉𐑊𐑋𐑌𐑍𐑎𐑏𐑐𐑑𐑒𐑓𐑔𐑕𐑖𐑗𐑘𐑙𐑚𐑛𐑜𐑝𐑞𐑟𐑠𐑡𐑢𐑣𐑤𐑥𐑦𐑧𐑨𐑩𐑪𐑫𐑬𐑭𐑮𐑯𐑰𐑱𐑲𐑳𐑴𐑵𐑶𐑷𐑸𐑹𐑺𐑻𐑼𐑽𐑾𐑿𐒀𐒁𐒂𐒃𐒄𐒅𐒆𐒇𐒈𐒉𐒊𐒋𐒌𐒍𐒎𐒏𐒐𐒑𐒒𐒓𐒔𐒕𐒖𐒗𐒘𐒙𐒚𐒛𐒜𐒝𐒞𐒟𐒠𐒡𐒢𐒣𐒤𐒥𐒦𐒧𐒨𐒩𐒪𐒫𐒬𐒭𐒮𐒯𐒰𐒱𐒲𐒳𐒴𐒵𐒶𐒷𐒸𐒹𐒺𐒻𐒼𐒽𐒾𐒿𐓀𐓁𐓂𐓃𐓄𐓅𐓆𐓇𐓈𐓉𐓊𐓋𐓌𐓍𐓎𐓏𐓐𐓑𐓒𐓓𐓔𐓕𐓖𐓗𐓘𐓙𐓚𐓛𐓜𐓝𐓞𐓟𐓠𐓡𐓢𐓣𐓤𐓥𐓦𐓧𐓨𐓩𐓪𐓫𐓬𐓭𐓮𐓯𐓰𐓱𐓲𐓳𐓴𐓵𐓶𐓷𐓸𐓹𐓺𐓻𐓼𐓽𐓾𐓿𐔀𐔁𐔂𐔃𐔄𐔅𐔆𐔇𐔈𐔉𐔊𐔋𐔌𐔍𐔎𐔏𐔐𐔑𐔒𐔓𐔔𐔕𐔖𐔗𐔘𐔙𐔚𐔛𐔜𐔝𐔞𐔟𐔠𐔡𐔢𐔣𐔤𐔥𐔦𐔧𐔨𐔩𐔪𐔫𐔬𐔭𐔮𐔯𐔰𐔱𐔲𐔳𐔴𐔵𐔶𐔷𐔸𐔹𐔺𐔻𐔼𐔽𐔾𐔿𐕀𐕁𐕂𐕃𐕄𐕅𐕆𐕇𐕈𐕉𐕊𐕋𐕌𐕍𐕎𐕏𐕐𐕑𐕒𐕓𐕔𐕕𐕖𐕗𐕘𐕙𐕚𐕛𐕜𐕝𐕞𐕟𐕠𐕡𐕢𐕣𐕤𐕥𐕦𐕧𐕨𐕩𐕪𐕫𐕬𐕭𐕮𐕯𐕰𐕱𐕲𐕳𐕴𐕵𐕶𐕷𐕸𐕹𐕺𐕻𐕼𐕽𐕾𐕿𐖀𐖁𐖂𐖃𐖄𐖅𐖆𐖇𐖈𐖉𐖊𐖋𐖌𐖍𐖎𐖏𐖐𐖑𐖒𐖓𐖔𐖕𐖖𐖗𐖘𐖙𐖚𐖛𐖜𐖝𐖞𐖟𐖠𐖡𐖢𐖣𐖤𐖥𐖦𐖧𐖨𐖩𐖪𐖫𐖬𐖭𐖮𐖯𐖰𐖱𐖲𐖳𐖴𐖵𐖶𐖷𐖸𐖹𐖺𐖻𐖼𐖽𐖾𐖿𐗀𐗁𐗂𐗃𐗄𐗅𐗆𐗇𐗈𐗉𐗊𐗋𐗌𐗍𐗎𐗏𐗐𐗑𐗒𐗓𐗔𐗕𐗖𐗗𐗘𐗙𐗚𐗛𐗜𐗝𐗞𐗟𐗠𐗡𐗢𐗣𐗤𐗥𐗦𐗧𐗨𐗩𐗪𐗫𐗬𐗭𐗮𐗯𐗰𐗱𐗲𐗳𐗴𐗵𐗶𐗷𐗸𐗹𐗺𐗻𐗼𐗽𐗾𐗿𐘀𐘁𐘂𐘃𐘄𐘅𐘆𐘇𐘈𐘉𐘊𐘋𐘌𐘍𐘎𐘏𐘐𐘑𐘒𐘓𐘔𐘕𐘖𐘗𐘘𐘙𐘚𐘛𐘜𐘝𐘞𐘟𐘠𐘡𐘢𐘣𐘤𐘥𐘦𐘧𐘨𐘩𐘪𐘫𐘬𐘭𐘮𐘯𐘰𐘱𐘲𐘳𐘴𐘵𐘶𐘷𐘸𐘹𐘺𐘻𐘼𐘽𐘾𐘿𐙀𐙁𐙂𐙃𐙄𐙅𐙆𐙇𐙈𐙉𐙊𐙋𐙌𐙍𐙎𐙏𐙐𐙑𐙒𐙓𐙔𐙕𐙖𐙗𐙘𐙙𐙚𐙛𐙜𐙝𐙞𐙟𐙠𐙡𐙢𐙣𐙤𐙥𐙦𐙧𐙨𐙩𐙪𐙫𐙬𐙭𐙮𐙯𐙰𐙱𐙲𐙳𐙴𐙵𐙶𐙷𐙸𐙹𐙺𐙻𐙼𐙽𐙾𐙿𐚀𐚁𐚂𐚃𐚄𐚅𐚆𐚇𐚈𐚉𐚊𐚋𐚌𐚍𐚎𐚏𐚐𐚑𐚒𐚓𐚔𐚕𐚖𐚗𐚘𐚙𐚚𐚛𐚜𐚝𐚞𐚟𐚠𐚡𐚢𐚣𐚤𐚥𐚦𐚧𐚨𐚩𐚪𐚫𐚬𐚭𐚮𐚯𐚰𐚱𐚲𐚳𐚴𐚵𐚶𐚷𐚸𐚹𐚺𐚻𐚼𐚽𐚾𐚿𐛀𐛁𐛂𐛃𐛄𐛅𐛆𐛇𐛈𐛉𐛊𐛋𐛌𐛍𐛎𐛏𐛐𐛑𐛒𐛓𐛔𐛕𐛖𐛗𐛘𐛙𐛚𐛛𐛜𐛝𐛞𐛟𐛠𐛡𐛢𐛣𐛤𐛥𐛦𐛧𐛨𐛩𐛪𐛫𐛬𐛭𐛮𐛯𐛰𐛱𐛲𐛳𐛴𐛵𐛶𐛷𐛸𐛹𐛺𐛻𐛼𐛽𐛾𐛿𐜀𐜁𐜂𐜃𐜄𐜅𐜆𐜇𐜈𐜉𐜊𐜋𐜌𐜍𐜎𐜏𐜐𐜑𐜒𐜓𐜔𐜕𐜖𐜗𐜘𐜙𐜚𐜛𐜜𐜝𐜞𐜟𐜠𐜡𐜢𐜣𐜤𐜥𐜦𐜧𐜨𐜩𐜪𐜫𐜬𐜭𐜮𐜯𐜰𐜱𐜲𐜳𐜴𐜵𐜶𐜷𐜸𐜹𐜺𐜻𐜼𐜽𐜾𐜿𐝀𐝁𐝂𐝃𐝄𐝅𐝆𐝇𐝈𐝉𐝊𐝋𐝌𐝍𐝎𐝏𐝐𐝑𐝒𐝓𐝔𐝕𐝖𐝗𐝘𐝙𐝚𐝛𐝜𐝝𐝞𐝟𐝠𐝡𐝢𐝣𐝤𐝥𐝦𐝧𐝨𐝩𐝪𐝫𐝬𐝭𐝮𐝯𐝰𐝱𐝲𐝳𐝴𐝵𐝶𐝷𐝸𐝹𐝺𐝻𐝼𐝽𐝾𐝿𐞀𐞁𐞂𐞃𐞄𐞅𐞆𐞇𐞈𐞉𐞊𐞋𐞌𐞍𐞎𐞏𐞐𐞑𐞒𐞓𐞔𐞕𐞖𐞗𐞘𐞙𐞚𐞛𐞜𐞝𐞞𐞟𐞠𐞡𐞢𐞣𐞤𐞥𐞦𐞧𐞨𐞩𐞪𐞫𐞬𐞭𐞮𐞯𐞰𐞱𐞲𐞳𐞴𐞵𐞶𐞷𐞸𐞹𐞺𐞻𐞼𐞽𐞾𐞿𐟀𐟁𐟂𐟃𐟄𐟅𐟆𐟇𐟈𐟉𐟊𐟋𐟌𐟍𐟎𐟏𐟐𐟑𐟒𐟓𐟔𐟕𐟖𐟗𐟘𐟙𐟚𐟛𐟜𐟝𐟞𐟟𐟠𐟡𐟢𐟣𐟤𐟥𐟦𐟧𐟨𐟩𐟪𐟫𐟬𐟭𐟮𐟯𐟰𐟱𐟲𐟳𐟴𐟵𐟶𐟷𐟸𐟹𐟺𐟻𐟼𐟽𐟾𐟿𐠀𐠁𐠂𐠃𐠄𐠅𐠆𐠇𐠈𐠉𐠊𐠋𐠌𐠍𐠎𐠏𐠐𐠑𐠒𐠓𐠔𐠕𐠖𐠗𐠘𐠙𐠚𐠛𐠜𐠝𐠞𐠟𐠠𐠡𐠢𐠣𐠤𐠥𐠦𐠧𐠨𐠩𐠪𐠫𐠬𐠭𐠮𐠯𐠰𐠱𐠲𐠳𐠴𐠵𐠶𐠷𐠸𐠹𐠺𐠻𐠼𐠽𐠾𐠿𐡀𐡁𐡂𐡃𐡄𐡅𐡆𐡇𐡈𐡉𐡊𐡋𐡌𐡍𐡎𐡏𐡐𐡑𐡒𐡓𐡔𐡕𐡖𐡗𐡘𐡙𐡚𐡛𐡜𐡝𐡞𐡟𐡠𐡡𐡢𐡣𐡤𐡥𐡦𐡧𐡨𐡩𐡪𐡫𐡬𐡭𐡮𐡯𐡰𐡱𐡲𐡳𐡴𐡵𐡶𐡷𐡸𐡹𐡺𐡻𐡼𐡽𐡾𐡿𐢀𐢁𐢂𐢃𐢄𐢅𐢆𐢇𐢈𐢉𐢊𐢋𐢌𐢍𐢎𐢏𐢐𐢑𐢒𐢓𐢔𐢕𐢖𐢗𐢘𐢙𐢚𐢛𐢜𐢝𐢞𐢟𐢠𐢡𐢢𐢣𐢤𐢥𐢦𐢧𐢨𐢩𐢪𐢫𐢬𐢭𐢮𐢯𐢰𐢱𐢲𐢳𐢴𐢵𐢶𐢷𐢸𐢹𐢺𐢻𐢼𐢽𐢾𐢿𐣀𐣁𐣂𐣃𐣄𐣅𐣆𐣇𐣈𐣉𐣊𐣋𐣌𐣍𐣎𐣏𐣐𐣑𐣒𐣓𐣔𐣕𐣖𐣗𐣘𐣙𐣚𐣛𐣜𐣝𐣞𐣟𐣠𐣡𐣢𐣣𐣤𐣥𐣦𐣧𐣨𐣩𐣪𐣫𐣬𐣭𐣮𐣯𐣰𐣱𐣲𐣳𐣴𐣵𐣶𐣷𐣸𐣹𐣺𐣻𐣼𐣽𐣾𐣿𐤀𐤁𐤂𐤃𐤄𐤅𐤆𐤇𐤈𐤉𐤊𐤋𐤌𐤍𐤎𐤏𐤐𐤑𐤒𐤓𐤔𐤕𐤖𐤗𐤘𐤙𐤚𐤛𐤜𐤝𐤞𐤟𐤠𐤡𐤢𐤣𐤤𐤥𐤦𐤧𐤨𐤩𐤪𐤫𐤬𐤭𐤮𐤯𐤰𐤱𐤲𐤳𐤴𐤵𐤶𐤷𐤸𐤹𐤺𐤻𐤼𐤽𐤾𐤿𐥀𐥁𐥂𐥃𐥄𐥅𐥆𐥇𐥈𐥉𐥊𐥋𐥌𐥍𐥎𐥏𐥐𐥑𐥒𐥓𐥔𐥕𐥖𐥗𐥘𐥙𐥚𐥛𐥜𐥝𐥞𐥟𐥠𐥡𐥢𐥣𐥤𐥥𐥦𐥧𐥨𐥩𐥪𐥫𐥬𐥭𐥮𐥯𐥰𐥱𐥲𐥳𐥴𐥵𐥶𐥷𐥸𐥹𐥺𐥻𐥼𐥽𐥾𐥿𐦀𐦁𐦂𐦃𐦄𐦅𐦆𐦇𐦈𐦉𐦊𐦋𐦌𐦍𐦎𐦏𐦐𐦑𐦒𐦓𐦔𐦕𐦖𐦗𐦘𐦙𐦚𐦛𐦜𐦝𐦞𐦟𐦠𐦡𐦢𐦣𐦤𐦥𐦦𐦧𐦨𐦩𐦪𐦫𐦬𐦭𐦮𐦯𐦰𐦱𐦲𐦳𐦴𐦵𐦶𐦷𐦸𐦹𐦺𐦻𐦼𐦽𐦾𐦿𐧀𐧁𐧂𐧃𐧄𐧅𐧆𐧇𐧈𐧉𐧊𐧋𐧌𐧍𐧎𐧏𐧐𐧑𐧒𐧓𐧔𐧕𐧖𐧗𐧘𐧙𐧚𐧛𐧜𐧝𐧞𐧟𐧠𐧡𐧢𐧣𐧤𐧥𐧦𐧧𐧨𐧩𐧪𐧫𐧬𐧭𐧮𐧯𐧰𐧱𐧲𐧳𐧴𐧵𐧶𐧷𐧸𐧹𐧺𐧻𐧼𐧽𐧾𐧿𐨀𐨁𐨂𐨃𐨄𐨅𐨆𐨇𐨈𐨉𐨊𐨋𐨌𐨍𐨎𐨏𐨐𐨑𐨒𐨓𐨔𐨕𐨖𐨗𐨘𐨙𐨚𐨛𐨜𐨝𐨞𐨟𐨠𐨡𐨢𐨣𐨤𐨥𐨦𐨧𐨨𐨩𐨪𐨫𐨬𐨭𐨮𐨯𐨰𐨱𐨲𐨳𐨴𐨵𐨶𐨷𐨹𐨺𐨸𐨻𐨼𐨽𐨾𐨿𐩀𐩁𐩂𐩃𐩄𐩅𐩆𐩇𐩈𐩉𐩊𐩋𐩌𐩍𐩎𐩏𐩐𐩑𐩒𐩓𐩔𐩕𐩖𐩗𐩘𐩙𐩚𐩛𐩜𐩝𐩞𐩟𐩠𐩡𐩢𐩣𐩤𐩥𐩦𐩧𐩨𐩩𐩪𐩫𐩬𐩭𐩮𐩯𐩰𐩱𐩲𐩳𐩴𐩵𐩶𐩷𐩸𐩹𐩺𐩻𐩼𐩽𐩾𐩿𐪀𐪁𐪂𐪃𐪄𐪅𐪆𐪇𐪈𐪉𐪊𐪋𐪌𐪍𐪎𐪏𐪐𐪑𐪒𐪓𐪔𐪕𐪖𐪗𐪘𐪙𐪚𐪛𐪜𐪝𐪞𐪟𐪠𐪡𐪢𐪣𐪤𐪥𐪦𐪧𐪨𐪩𐪪𐪫𐪬𐪭𐪮𐪯𐪰𐪱𐪲𐪳𐪴𐪵𐪶𐪷𐪸𐪹𐪺𐪻𐪼𐪽𐪾𐪿𐫀𐫁𐫂𐫃𐫄𐫅𐫆𐫇𐫈𐫉𐫊𐫋𐫌𐫍𐫎𐫏𐫐𐫑𐫒𐫓𐫔𐫕𐫖𐫗𐫘𐫙𐫚𐫛𐫜𐫝𐫞𐫟𐫠𐫡𐫢𐫣𐫤𐫦𐫥𐫧𐫨𐫩𐫪𐫫𐫬𐫭𐫮𐫯𐫰𐫱𐫲𐫳𐫴𐫵𐫶𐫷𐫸𐫹𐫺𐫻𐫼𐫽𐫾𐫿𐬀𐬁𐬂𐬃𐬄𐬅𐬆𐬇𐬈𐬉𐬊𐬋𐬌𐬍𐬎𐬏𐬐𐬑𐬒𐬓𐬔𐬕𐬖𐬗𐬘𐬙𐬚𐬛𐬜𐬝𐬞𐬟𐬠𐬡𐬢𐬣𐬤𐬥𐬦𐬧𐬨𐬩𐬪𐬫𐬬𐬭𐬮𐬯𐬰𐬱𐬲𐬳𐬴𐬵𐬶𐬷𐬸𐬹𐬺𐬻𐬼𐬽𐬾𐬿𐭀𐭁𐭂𐭃𐭄𐭅𐭆𐭇𐭈𐭉𐭊𐭋𐭌𐭍𐭎𐭏𐭐𐭑𐭒𐭓𐭔𐭕𐭖𐭗𐭘𐭙𐭚𐭛𐭜𐭝𐭞𐭟𐭠𐭡𐭢𐭣𐭤𐭥𐭦𐭧𐭨𐭩𐭪𐭫𐭬𐭭𐭮𐭯𐭰𐭱𐭲𐭳𐭴𐭵𐭶𐭷𐭸𐭹𐭺𐭻𐭼𐭽𐭾𐭿𐮀𐮁𐮂𐮃𐮄𐮅𐮆𐮇𐮈𐮉𐮊𐮋𐮌𐮍𐮎𐮏𐮐𐮑𐮒𐮓𐮔𐮕𐮖𐮗𐮘𐮙𐮚𐮛𐮜𐮝𐮞𐮟𐮠𐮡𐮢𐮣𐮤𐮥𐮦𐮧𐮨𐮩𐮪𐮫𐮬𐮭𐮮𐮯𐮰𐮱𐮲𐮳𐮴𐮵𐮶𐮷𐮸𐮹𐮺𐮻𐮼𐮽𐮾𐮿𐯀𐯁𐯂𐯃𐯄𐯅𐯆𐯇𐯈𐯉𐯊𐯋𐯌𐯍𐯎𐯏𐯐𐯑𐯒𐯓𐯔𐯕𐯖𐯗𐯘𐯙𐯚𐯛𐯜𐯝𐯞𐯟𐯠𐯡𐯢𐯣𐯤𐯥𐯦𐯧𐯨𐯩𐯪𐯫𐯬𐯭𐯮𐯯𐯰𐯱𐯲𐯳𐯴𐯵𐯶𐯷𐯸𐯹𐯺𐯻𐯼𐯽𐯾𐯿𐰀𐰁𐰂𐰃𐰄𐰅𐰆𐰇𐰈𐰉𐰊𐰋𐰌𐰍𐰎𐰏𐰐𐰑𐰒𐰓𐰔𐰕𐰖𐰗𐰘𐰙𐰚𐰛𐰜𐰝𐰞𐰟𐰠𐰡𐰢𐰣𐰤𐰥𐰦𐰧𐰨𐰩𐰪𐰫𐰬𐰭𐰮𐰯𐰰𐰱𐰲𐰳𐰴𐰵𐰶𐰷𐰸𐰹𐰺𐰻𐰼𐰽𐰾𐰿𐱀𐱁𐱂𐱃𐱄𐱅𐱆𐱇𐱈𐱉𐱊𐱋𐱌𐱍𐱎𐱏𐱐𐱑𐱒𐱓𐱔𐱕𐱖𐱗𐱘𐱙𐱚𐱛𐱜𐱝𐱞𐱟𐱠𐱡𐱢𐱣𐱤𐱥𐱦𐱧𐱨𐱩𐱪𐱫𐱬𐱭𐱮𐱯𐱰𐱱𐱲𐱳𐱴𐱵𐱶𐱷𐱸𐱹𐱺𐱻𐱼𐱽𐱾𐱿𐲀𐲁𐲂𐲃𐲄𐲅𐲆𐲇𐲈𐲉𐲊𐲋𐲌𐲍𐲎𐲏𐲐𐲑𐲒𐲓𐲔𐲕𐲖𐲗𐲘𐲙𐲚𐲛𐲜𐲝𐲞𐲟𐲠𐲡𐲢𐲣𐲤𐲥𐲦𐲧𐲨𐲩𐲪𐲫𐲬𐲭𐲮𐲯𐲰𐲱𐲲𐲳𐲴𐲵𐲶𐲷𐲸𐲹𐲺𐲻𐲼𐲽𐲾𐲿𐳀𐳁𐳂𐳃𐳄𐳅𐳆𐳇𐳈𐳉𐳊𐳋𐳌𐳍𐳎𐳏𐳐𐳑𐳒𐳓𐳔𐳕𐳖𐳗𐳘𐳙𐳚𐳛𐳜𐳝𐳞𐳟𐳠𐳡𐳢𐳣𐳤𐳥𐳦𐳧𐳨𐳩𐳪𐳫𐳬𐳭𐳮𐳯𐳰𐳱𐳲𐳳𐳴𐳵𐳶𐳷𐳸𐳹𐳺𐳻𐳼𐳽𐳾𐳿𐴀𐴁𐴂𐴃𐴄𐴅𐴆𐴇𐴈𐴉𐴊𐴋𐴌𐴍𐴎𐴏𐴐𐴑𐴒𐴓𐴔𐴕𐴖𐴗𐴘𐴙𐴚𐴛𐴜𐴝𐴞𐴟𐴠𐴡𐴢𐴣𐴤𐴥𐴦𐴧𐴨𐴩𐴪𐴫𐴬𐴭𐴮𐴯𐴰𐴱𐴲𐴳𐴴𐴵𐴶𐴷𐴸𐴹𐴺𐴻𐴼𐴽𐴾𐴿𐵀𐵁𐵂𐵃𐵄𐵅𐵆𐵇𐵈𐵉𐵊𐵋𐵌𐵍𐵎𐵏𐵐𐵑𐵒𐵓𐵔𐵕𐵖𐵗𐵘𐵙𐵚𐵛𐵜𐵝𐵞𐵟𐵠𐵡𐵢𐵣𐵤𐵥𐵦𐵧𐵨𐵩𐵪𐵫𐵬𐵭𐵮𐵯𐵰𐵱𐵲𐵳𐵴𐵵𐵶𐵷𐵸𐵹𐵺𐵻𐵼𐵽𐵾𐵿𐶀𐶁𐶂𐶃𐶄𐶅𐶆𐶇𐶈𐶉𐶊𐶋𐶌𐶍𐶎𐶏𐶐𐶑𐶒𐶓𐶔𐶕𐶖𐶗𐶘𐶙𐶚𐶛𐶜𐶝𐶞𐶟𐶠𐶡𐶢𐶣𐶤𐶥𐶦𐶧𐶨𐶩𐶪𐶫𐶬𐶭𐶮𐶯𐶰𐶱𐶲𐶳𐶴𐶵𐶶𐶷𐶸𐶹𐶺𐶻𐶼𐶽𐶾𐶿𐷀𐷁𐷂𐷃𐷄𐷅𐷆𐷇𐷈𐷉𐷊𐷋𐷌𐷍𐷎𐷏𐷐𐷑𐷒𐷓𐷔𐷕𐷖𐷗𐷘𐷙𐷚𐷛𐷜𐷝𐷞𐷟𐷠𐷡𐷢𐷣𐷤𐷥𐷦𐷧𐷨𐷩𐷪𐷫𐷬𐷭𐷮𐷯𐷰𐷱𐷲𐷳𐷴𐷵𐷶𐷷𐷸𐷹𐷺𐷻𐷼𐷽𐷾𐷿𐸀𐸁𐸂𐸃𐸄𐸅𐸆𐸇𐸈𐸉𐸊𐸋𐸌𐸍𐸎𐸏𐸐𐸑𐸒𐸓𐸔𐸕𐸖𐸗𐸘𐸙𐸚𐸛𐸜𐸝𐸞𐸟𐸠𐸡𐸢𐸣𐸤𐸥𐸦𐸧𐸨𐸩𐸪𐸫𐸬𐸭𐸮𐸯𐸰𐸱𐸲𐸳𐸴𐸵𐸶𐸷𐸸𐸹𐸺𐸻𐸼𐸽𐸾𐸿𐹀𐹁𐹂𐹃𐹄𐹅𐹆𐹇𐹈𐹉𐹊𐹋𐹌𐹍𐹎𐹏𐹐𐹑𐹒𐹓𐹔𐹕𐹖𐹗𐹘𐹙𐹚𐹛𐹜𐹝𐹞𐹟𐹠𐹡𐹢𐹣𐹤𐹥𐹦𐹧𐹨𐹩𐹪𐹫𐹬𐹭𐹮𐹯𐹰𐹱𐹲𐹳𐹴𐹵𐹶𐹷𐹸𐹹𐹺𐹻𐹼𐹽𐹾𐹿𐺀𐺁𐺂𐺃𐺄𐺅𐺆𐺇𐺈𐺉𐺊𐺋𐺌𐺍𐺎𐺏𐺐𐺑𐺒𐺓𐺔𐺕𐺖𐺗𐺘𐺙𐺚𐺛𐺜𐺝𐺞𐺟𐺠𐺡𐺢𐺣𐺤𐺥𐺦𐺧𐺨𐺩𐺪𐺫𐺬𐺭𐺮𐺯𐺰𐺱𐺲𐺳𐺴𐺵𐺶𐺷𐺸𐺹𐺺𐺻𐺼𐺽𐺾𐺿𐻀𐻁𐻂𐻃𐻄𐻅𐻆𐻇𐻈𐻉𐻊𐻋𐻌𐻍𐻎𐻏𐻐𐻑𐻒𐻓𐻔𐻕𐻖𐻗𐻘𐻙𐻚𐻛𐻜𐻝𐻞𐻟𐻠𐻡𐻢𐻣𐻤𐻥𐻦𐻧𐻨𐻩𐻪𐻫

- داتا، مریم، (۱۳۹۷). کتیبه‌های هیروگلیف اورارتویی از ایران. تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.
- داتا، مریم، (۱۳۹۸). «انواع اثرمهرهای استامپی بر گوی‌های اورارتویی بسطام». همایش بین‌المللی عصر آهن غرب ایران و مناطق همجوار، تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری - اداره کل استان کردستان - موزه ملی ایران: ۲۴۸-۲۴۳.
- طاهری، صدرالدین، (۱۳۹۶). نشانه‌شناسی کهن الگوها و هنر ایران باستان و سرزمین‌های همجوار. تهران: شورآفرین.
- کوک، راجر، (۱۳۸۷). اسرار درخت زندگی. ترجمه سوسن سلیمزاده و مریم قائمی، جیحون.
- مجیدزاده، یوسف، (۱۳۸۸). تاریخ و تمدن بین‌النهرین (هنر و معماری). ج. ۳، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

- Abay, E., (2001). "Seals and sealings". *Ayanis I*, A. Çilingiroğlu and M. Salvini (eds.), Rome: ISMEA: 321-353.
- Barnett, R. D., (2008). "Urartu". *The Cambridge ancient history*, vol. III, Part 1, Cambridge: 314-371.
- Batmaz, A., (2013). "A new ceremonial picture at Ayanis fortress: The Urartian sacred tree ritual on the eastern shore of Lake Van". *JNES* 72/1: 65-83.
- Belli, O., (1982). "Urartular' da hayat ağacı inancı". *Anadolu Araştırmaları*, 8: 237-246.
- Black, J. & Green, A., (1992). *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*. London: British Museum Press.
- Calmeyer, P., (1979). "Zu den Eisen-Lanzanspitzen und der 'Lanze des Haldi'". *Bštam I*, W. Kleiss (ed.), Berlin: Dietrich Reimer: 183-193.
- Çavuşoğlu, R., (2018). *Urartian belts*. R. Ghaffari (ed.), Western Azerbaijan: Hasanlu. (In Persian)
- Çevik, N., (1999). "Hayat ağacı'nin urartu kült törenlerindeki yeri ve kullanım biçim". *Anadolu araştırmaları*, 0/15: 335-367.
- Dara, M., (2017). *Urartian cuneiform inscriptions from Iran*. Tehran: RICHT. (In Persian)
- Dara, M., (2018). *Urartian hieroglyph inscriptions from Iran*. Tehran: RICHT. (In Persian).
- Dara, M., (2019). "Typology of stamp seal impressions on the bullae from Baštam". *Conference book*, Tehran: RICHT- Kurdistan ICHTO-National Museum of Iran. (In Persian).
- Dara, M. & Shirzade, Gh., (2017). "Newly Found Bulla from Urartian Site of Baštam in Iran". *International Journal of the Society of Iranian Archaeologists* 3 (6): 56-60.
- Goblet d'alviella, E., (1894). *The migration of symbols*. London: Constable.
- Grekyan, Y., (2019). "The Problem of the Origin of the Urartian Scribal School". *Over the Mountains and Far Away (Studies in Near Eastern history and archaeology*

presented to Mirjo Salvini on the occasion of his 80th birthday), P. S. Avetisyan and R. Dan and Y. Grekyan (eds.), Oxford: Archaeopress: 244-262.

- Harutjunjan, N. V., (2001). *Korpus Urartskich Klinoobraznykh Nadpisej*. Nacional'naja Akademija Nauk Respubliki Armenii, Institut Voostokovedenija (Izdatel'stvo "GITUTJUN"), Yerevan.

- Kleiss, W., (1989). "Bestām (2)". In: *Encyclopaedia Iranica*, Vol. IV. Ehsan Yarshater (ed.), Fasc. 2, online available at <https://iranicaonline.org/articles/bestam-2>: 175-177.

- Kertai, D., (2015). "The Winged Genie in its Original Context". *The original context of a winged genie*, A. de Freitas (ed.), Lisbon: Musea Calouste Gulbenkian: 44-63.

- Cook, R., (1387). *Secrets of the Tree of Life*. Translated by: Sosan Salimzadeh and Maryam Ghaemi, Jihoon. (In Persian).

- Kroll, S., (2013). "Notes on the post-Urartian horizon at Baštam". *Tarhan Armağani-M. Taner Tarhan'a sunulan makaleler (Esseys in honour of M. Taner Tarhan)*, O. Tekin and M. H. Sayar and E. Konyar (eds.), İstanbul: Yayinlari: 247-250.

- Madhloom, T. A., (1970). *The chronology of Neo-Assyrian art*. London: University of London.

- Majidzadeh, Y., (2009). *The history and civilization of Mesopotamia*. vol. 3, Tehran: Markaze nashre daneshgahi. (In Persian)

- Niederreiter, Z. & Sass, B., (2018). *Signs before the Alphabet, Journey to Mesopotamia at the origins of writing*. Vewnice: Palazzo Loredan.

- Payne, M., (2006). *Urartu çiviyazili belgeler kataloğu*. İstanbul: arkeoloji ve sanat yayinlari.

- Piotrofskij, B. B., (2004). *Urartian civilization*. H. Khatib Shahidi (ed.), Tehran: ICAR. (In Persian).

- Salvini, M., (1979a). "Zu den beschrifteten Tonbullen". *Baştam, Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972-1975*, W. Kleiss (ed.), vol. I, Berlin: Gebr. Mann Verlag: 133-136.

- Salvini, M., (1979b). "Die urartäischen Tontafeln". *Baştam, Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972-1975*, W. Kleiss (ed.), vol. I, Berlin: Gebr. Mann Verlag: 115-131.

- Salvini, M., (1988). "Die urartäischen Schriftdenkmäler aus Baštam (1977-1978)". *Baştam, Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1977-1978*, W. Kleiss (ed.), vol. II, Berlin: Gebr. Mann Verlag: 125-144.

- Salvini, M., (2001). "Inscriptions on clay". *Ayanis I*, A. Çilingiroğlu and M. Salvini (eds.), Roma: CNR- Istituto Per Gli Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici: 279-318.

- Salvini, M., (2012). *Corpus dei Testi Urartei*. vol. IV, Roma: CNR.

- Seidl, U., (1976). "Urartäische Glyptik". *Urartui Ein wiederentdeckter rivale Assyriens*, Katalog der Ausstellung, Prähistorische staatsammlung München, H. -J. Kellner (ed.), Munich: Prähistorische Staatsammlung.

- Seidl, U., (1979). "Die Siegelbilder". *Bastam, Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972-1975*, W. Kleiss (ed.), vol. I, Berlin: Gebr. Mann Verlag: 137- 149.
- Seidl, U., (1988). "Die Siegelbilder". *Bastam, Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1977-1978*, W. Kleiss (ed.), vol. II, Berlin: Gebr. Mann Verlag: 145-154.
- Taheri, S., (2017). *Archetype iconography and ancient Iran art and neighboring regions*. Tehran: Shourafarin. (In Persian) .
- Van Loon, M. N., (1966). *Urartian art. Its distinctive traits in the light of new excavations*. Istanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut.
- Van den Berghe, L. & de Mayer, L., (1982-1983). *Urartu een vergeten cultuur uit het bergland Armenie*. Saint Petersburg: Centrum voor kunst en cultuur.
- Winter, I. J., (2010). *On art in the ancient near east*. vol. I, Leiden-Boston: Brill.
- Zimansky, P., (1979). "Bones and bullae: An enigma from Bastam, Iran". *Archaeology News November/December*: 53-55.
- Zimansky, P., (1985). *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State (Studies in Ancient Oriental Civilization. No.41)*. Chicago: The Oriental institute of the University of Chicago.
- Zimansky, P., (1988). "MB2/OB5 Excavations and the problem of Urartian bone rooms". *Bastam, Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1977-1978*, W. Kleiss (ed.), vol. II, Berlin: Gebr. Mann Verlag: 107-124.
- Zimansky, P., (1995). "Urartian ozymandias". *The biblical archaeologist*, 58 (2): 94-100.
- Zimansky, P., (1998). *Ancient Ararat (A Handbook of Urartian studies)*. Delmar-New York: Caravan Books.